

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.43

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/69>

ПРИМУШУВАННЯ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ СВОБОДИ ОСОБИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАПОЗИЧЕННЯ

COERCION AS A CRIME AGAINST PERSON'S FREEDOM: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS OF LEARNING FROM IT

Андрушко А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородський національний університет

У статті проаналізовано зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за примушування та обґрунтовано доцільність виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування до вчинення чи невчинення певної дії.

З'ясовано, що відповідальність за примушування передбачають кримінальні закони Австрії, Албанії, Аргентини, Білорусі, Болгарії, Болівії, Бразилії, Греції, Грузії, Данії, Іспанії, Італії, Колумбії, Республіки Корея, Куби, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Сальвадору, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Таджикистану, Туреччини, Угорщини, Федерації Боснії та Герцеговини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції, Японії та інших держав.

Встановлено відмінності, що мають місце у підходах до криміналізації примушування в зарубіжному законодавстві.

На відміну від проаналізованого законодавства зарубіжних держав, вітчизняний кримінальний закон не містить загального складу примушування. Натомість кримінально караними в ньому визнані численні різновиди вказаного посягання. При цьому лише примушування до шлюбу визнане законодавцем злочином проти волі, честі та гідності особи, інші ж діяння розосереджені у різних розділах КК України.

Підкреслюється, що суспільну небезпеку становлять не тільки ті випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкоджання особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення.

Зроблено висновок про те, що всі можливі різновиди суспільно небезпечного примушування навряд чи можливо передбачити в спеціальних кримінально-правових нормах. Натомість кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого. Виокремлення спеціальних складів, присвячених примушуванню особи до тієї чи іншої поведінки, доцільне лише в окремих випадках, там, де це дійсно виправдано.

Підкреслюється, що завдяки виокремленню в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону.

На підставі проведеного дослідження запропоновано можливий варіант тексту статті про кримінальну відповідальність за примушування.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи, свобода особи, примушування, погроза.

The article analyzes the foreign experience of the regulation of criminal liability for coercion and justifies appropriateness of singling out of the general offence of coercion to committing or not committing an act in Chapter III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

It was established that liability for coercion is envisaged by criminal legislation of Albania, Argentina, Austria, Belarus, Bolivia, Brazil, Bulgaria, Colombia, Croatia, Cuba, the Czech Republic, Denmark, the Federation of Bosnia and Herzegovina, Finland, Georgia, Germany, Greece, Hungary, Italy, the Republic of Korea, Lithuania, Montenegro, the Netherlands, Northern Macedonia, Norway, Peru, Poland, Portugal, Romania, El Salvador, San Marino, Serbia, Slovakia, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, Tajikistan, Turkey and other states.

Differences in approaches to the criminalization of coercion in foreign law have been identified.

Contrary to the analyzed legislation of foreign countries, domestic criminal law does not contain a general offence of coercion. Instead, it criminalizes numerous types of this encroachment. At the same time, only coercion into marriage is recognized by the legislator as a crime against freedom, honor and dignity of a person, while other acts are scattered in various chapters of the Criminal Code of Ukraine.

It is emphasized that not only those cases of coercion for which the domestic legislator has provided criminal liability, but also any other obstacle to a person to freely, at their own discretion to determine their behavior and make voluntary decisions pose the public menace.

It is concluded that all possible types of socially dangerous coercion can hardly be foreseen in special provisions of criminal law. Instead, the criminal law prohibition, formulated in general form, will allow prosecuting regardless of a specific action or inaction the perpetrator demanded to commit from the victim. The singling out of special offences dedicated to forcing a person to a particular behavior is appropriate only in some cases, where it is really justified.

It is emphasized that singling out of the general offence of coercion in Chapter III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine will eliminate the gap associated with the criminalization of any illegal restriction of freedom, as well as reduce the level of casualness of domestic criminal law.

Based on this study, a tentative version of the text of the article on criminal liability for coercion is suggested.

Key words: crimes against freedom, honor and dignity of a person, freedom of a person, coercion, threat.

Конституційний Суд України у рішенні від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 підкреслив, що «серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації. Право на свободу є невід'ємним та невід-

чужуваним конституційним правом людини і передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на влас-

ний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо. Право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України» [1]. Забезпечити охорону особистої свободи покликаний Кримінальний кодекс (далі – КК) України, який у цій частині містить певні прогалини. Однією з таких прогалин, на наш погляд, є відсутність загального складу примушування як посягання на свободу.

Проблемні питання кримінально-правової охорони свободи особи розглядалися в працях В.І. Борисова, О.О. Володіної, Д.О. Калмикова, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, О.С. Наумової, А.М. Орлеана, В.М. Підгородинського, А.С. Політової, М.І. Хавронюка та інших дослідників. Віддаючи належне напрацюванням вказаних науковців, зазначимо, що низка відповідних питань залишається дискусійною та недостатньо дослідженою.

Мета статті – проаналізувати зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за примушування та обґрунтувати доцільність виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування до вчинення чи невчинення певної дії.

Вивчення кримінального законодавства зарубіжних держав засвідчує, що відповідальність за примушування передбачають кримінальні закони Австрії (§§ 105, 106), Албанії (ст. 109/b), Аргентини (ст.ст. 149 bis, 149 ter), Білорусі (ст. 185), Болгарії (ст. 143), Болівії (ст. 294), Бразилії (ст. 146), Греції (ст. 330), Грузії (ст. 150), Данії (§ 260), Іспанії (ст. 172), Італії (ст.ст. 610, 611), Колумбії (ст.ст. 182–185), Республіки Корея (ст.ст. 324, 324-2), Куби (ст. 340), Литви (ст. 148), Нідерландів (ст.ст. 284, 284a, 285b), Німеччини (§ 240), Норвегії (ст.ст. 251, 252), Перу (ст. 151), Північної Македонії (ст. 139), Польщі (ст. 191), Португалії (ст.ст. 154, 155), Румунії (ст. 207), Сальвадору (ст. 153), Сан-Маріно (ст. 179), Сербії (ст. 62), Словаччини (§§ 189–192), Словенії (ст. 132), Таджикистану (ст. 134), Туреччини (ст.ст. 107, 108), Угорщини (ст. 195), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 181), Фінляндії (ст. 8 глави 25), Хорватії (ст. 138), Чехії (ст. 175), Чорногорії (ст. 165), Швейцарії (ст. 181), Швеції (ст. 4 глави 4), Японії (ст. 223) та інших держав.

Як правило, вказане діяння законодавці зараховують до злочинів проти свободи особи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи). В КК Болгарії стаття про примушування включена до розділу з назвою «Примушування», в КК Японії – до глави «Злочини залякування», в кримінальних кодексах Грузії, Сербії і Словенії вказане діяння віднесене до злочинів проти прав і свобод людини, в КК Республіки Корея – до злочинів, які стосуються перешкоджання іншій особі у використанні її права, в КК Колумбії і КК Сальвадору – до посягань на особисту автономію.

Підходи до криміналізації примушування в зарубіжному законодавстві різняться. Так, скажімо, білоруський і таджицький законодавці встановлюють відповідальність за примушування особи до виконання чи невиконання певної дії. Інші законодавці (зокрема, Бразилії, Іспанії, Литви, Перу, Туреччини) додатково акцентують увагу на законності чи незаконності дій, до вчинення або невчинення яких примушує винний. Так, приміром, в ст. 172 КК Іспанії встановлено відповідальність за перешкоджання іншій особі вчиняти певні законні дії або примушування її до вчинення законних чи незаконних дій проти її волі, в ст. 148 КК Литви – за вимогу від іншої особи вчинити незаконне діяння або утриматися від вчинення законних дій чи іншим чином діяти за вказівками винного. В кримінальному законодавстві Австрії, Аргентини, Болгарії, Болівії, Данії, Італії, Колумбії, Куби, Нідерландів, Німеччини, Північної Македонії, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сербії, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії

та Швейцарії йдеться не лише про примус до вчинення чи невчинення (як варіант – відкладення, пропуск) певної дії, а й про примушування потерпілої особи до перетерпівання чого-небудь всупереч її волі. В кримінальних кодексах Норвегії і Швеції кримінально караним є примушування особи виконати певну дію, підкоритися чи не допустити вчинення певної дії, в КК Польщі – примушування особи до певної дії, бездіяльності або відмови від вчинення дій, в КК Грузії – примушування до вчинення або невчинення дій, здійснення яких або утримання від яких є правом людини, або до того, щоб на собі випробувати дію, що суперечить її власним волі і бажанням, в КК Японії – примушування інших людей робити те, що вони не зобов'язані робити, або перешкоджання здійсненню їхніх прав, котрі повинні бути здійснені.

Деякі законодавці злочином проти свободи особи визнали лише окремі види примушування. Так, в КК Албанії встановлено відповідальність за примушування вчинити чи не вчинити певну дію з метою безпідставного отримання багатства або будь-якої іншої вигоди для себе чи для третіх осіб, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – за примушування посадовою особою підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи будь-кого іншого давати показання.

Різняться підходи законодавців й стосовно виокремлення тих чи інших способів примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Аргентини, Білорусі, Данії, Литви і Таджикистану) в якості способу примушування називають лише погрозу / погрози (в КК Литви – психічне насильство), другі (зокрема, Іспанії і Сальвадору) – вказують на насильство, треті (зокрема, Австрії, Болівії, Грузії, Італії, Республіки Корея, Німеччини, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сан-Маріно, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швеції, Японії) – загдують і про фізичне, і про психічне насильство, четверті (зокрема, Болгарії, Бразилії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Федерації Боснії та Герцеговини, Швейцарії) – окрім фізичного та психічного насильства, вказують й на інші способи примушування. Наприклад, в КК Болгарії способами примушування визнаються застосування сили, погрози або зловживання владою, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – застосування сили, погрози чи інший незаконний спосіб, в КК Швейцарії – застосування сили, погроза завдання серйозної шкоди або інші обмеження в свободі вибору поведінки особи. Турецький законодавець за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність (ст. 108).

Зауважимо також, що відмінності мають місце й при формулюванні психічного насильства як способу примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Болгарії, Італії, Перу, Сан-Маріно, Сербії, Угорщини, Федерації Боснії та Герцеговини, Фінляндії, Чорногорії) вказують на погрозу (погрози), другі (зокрема, Болівії, Бразилії, Північної Македонії, Словенії, Хорватії) – на серйозну погрозу (серйозні погрози), треті (Австрії) – на небезпечну погрозу, четверті (Польщі) – на незаконну погрозу, п'яті (Албанії) – на шантаж, шості (Німеччини, Португалії) – на погрозу заподіянням відчуженого зла, сьомі (Словаччини, Чехії) – на погрозу насильством чи заподіянням іншої серйозної шкоди, восьмі (Білорусі, Данії, Нідерландів, Норвегії, Таджикистану, Японії) – віддають перевагу казуальному переліку погроз. Так, приміром, в кримінальних кодексах Білорусі і Таджикистану сказано про погрозу застосування насильства до потерпілого чи його близьких, знищення або пошкодження майна, поширення наклепницьких чи розголошення інших відомостей, котрі вони бажать зберегти в таємниці, а також про погрозу ущемлення прав, свобод і законних інтересів цих осіб, за відсутності ознак більш тяжкого злочину. Подібним є підхід датського законодавця, який, окрім погрози насильством, істотним пошкодженням

майна та розголошенням інформації про приватне життя, яку особа бажає зберегти у таємниці, виокремлює також погрозу позбавленням свободи та погрозу неправдивим обвинуваченням у вчиненні злочину. В КК Японії йдеться про погрозу заподіяння шкоди життю, здоров'ю, свободі, репутації чи майну.

Більшість законодавців не дає чіткої відповіді на питання про те, до кого саме застосовується фізичне та психічне насильство – лише до особи, котру винний примушує до виконання або невиконання певної дії, чи й до інших осіб. Натомість окремі законодавці (зокрема, Білорусі, Литви, Нідерландів, Таджикистану) прямо вказують, що насильство може стосуватися й інших осіб. Так, в кримінальних кодексах Білорусі і Таджикистану зазначено, що погроза може стосуватися близьких особи, яку до чогось примушують, в КК Литви – її родичів. В КК Нідерландів вказано, що відповідальність настає за примушування особи шляхом застосування насильницького акта чи будь-якої іншої дії або погрози насильством чи погрози будь-якою іншою дією, спрямованими проти неї або проти інших осіб.

Деякі законодавці (зокрема, Білорусі, Литви, Перу, Сальвадору, Сан-Марино, Словенії, Таджикистану, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Швейцарії) не диференціюють відповідальність за примушування. Натомість інші передбачають низку кваліфікуючих ознак. Так, за примушування, вчинене із застосуванням зброї, посилено відповідальність у кримінальному законодавстві Албанії, Аргентини, Болівії, Бразилії, Чехії та Швеції, за вчинення вказаного діяння щодо неповнолітнього – у законодавстві Греції, Грузії та Колумбії, за примушування одного з подружжя чи іншої особи, з якою спільно проживають (проживали) однією сім'єю, – у законодавстві Болгарії, Греції та Швеції, за вчинення розглядуваного злочину щодо беззахисної особи – у законодавстві Греції, Норвегії та Португалії, за вчинення вказаного діяння службовою особою – у законодавстві Болгарії, Німеччини та Північної Македонії, за вчинення його у співучасті – у законодавстві Бразилії, Норвегії, Словаччини, Чехії, Чорногорії, за спричинення розглядуваним діянням тяжкої шкоди здоров'ю чи смерті – у законодавстві Австрії, Албанії, Португалії, Словаччини, Федерації Боснії та Герцеговини, Чехії, Чорногорії. Законодавці ряду держав (зокрема, Болгарії, Греції, Німеччини, Португалії, Словаччини, Чехії, Швеції) посилюють кримінальну відповідальність за примушування, вчинене щодо деяких категорій осіб. Так, наприклад, в КК Болгарії до таких осіб віднесені суддя, прокурор, слідчий, поліцейський, приватний судовий пристав та помічник приватного пристава, митник тощо, в КК Чехії – свідок, експерт чи перекладач у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків, в КК Швеції – особа, з якою винний перебуває або раніше перебував у близьких відносинах, в КК Греції – особа, котра проживає з винним або перебуває з ним в трудових чи службових відносинах. В КК Німеччини кваліфікованими видами аналізованого діяння визнані примушування іншої особи до вчинення сексуальної дії, а також примушування вагітної жінки перервати вагітність.

Кримінальне законодавство ряду держав виокремлює й інші обставини, що обтяжують відповідальність за примушування. Приміром, в КК Аргентини такими обставинами визнані анонімність погроз, а також якщо метою погроз є змусити потерпілого покинути країну, провінцію чи місце свого звичного проживання або роботи. В КК Польщі кваліфікованим видом розглядуваного злочину є примушування до погашення заборгованості, в КК Данії – примушування до шлюбу, а також до носіння одягу, що приховує обличчя, в КК Італії – примушування вчинити злочин, в КК Іспанії – перешкоджання здійсненню особою її основних прав і свобод (за винятком випадків, коли таке діяння карається суворіше за особливою статтею КК), а також якщо примус був пов'язаний з перешкоджанням праву розпоряджатися власною домівкою, в КК Колумбії – переслідування винним

мети терористичного характеру, в КК Сербії – примушування шляхом погрози вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень іншій особі, в КК Австрії – примушування шляхом погрози смертю, значним каліцтвом чи знічеченням, викраденням, підпалом, застосуванням ядерної енергії, іонізуючого випромінювання чи вибухових речовин, або знищенням економічних основ існування потерпілого чи його соціального становища; спричинення примушуваному або будь-якій іншій особі, проти якої спрямоване насильство чи небезпечна погроза, тривалого болю за допомогою вказаних засобів, спонукання особи до зайняття проституцією чи до участі в порнозйомках або до інших дій чи бездіяльності, котрі порушують особливо важливі інтереси примушуваного або третьої особи, тощо.

Окремі законодавці виділяють також привілейовані види розглядуваного посягання. Так, в КК Іспанії менш суворе покарання передбачено за примушування в легкій формі, вчинене щодо дружини чи колишньої дружини, або жінки, котра має чи мала раніше подібні стосунки з винним, навіть якщо вона не проживала з ним спільно. В КК Куби привілейованим видом примушування визнано перешкоджання іншому робити те, що не заборонено законом, або здійснювати свої права, якщо воно вчинене іншими способами (не шляхом фізичного насильства та погроз). В КК Норвегії пом'якшено відповідальність за примушування особи до вчинення злочину шляхом погрози повідомити в поліцію про вчинене нею раніше діяння або поширити іншу компрометуючу інформацію чи наклепницькі твердження.

Законодавці зарубіжних держав, як правило (чи не єдиним винятком є КК Білорусі), передбачають за розглядуване діяння покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Максимальний строк вказаного покарання за примушування без обтяжуючих обставин за законодавством Нідерландів становить дев'ять місяців, за законодавством Австрії, Бразилії, Грузії, Північної Македонії, Румунії та Словенії – один рік, за законодавством Болівії, Греції, Данії, Колумбії, Норвегії, Перу, Таджикистану, Фінляндії та Швеції – два роки, за законодавством Іспанії, Куби, Литви, Німеччини, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, Швейцарії та Японії – три роки, за законодавством Аргентини, Італії, Сальвадору та Чехії – чотири роки, за законодавством Федерації Боснії та Герцеговини – п'ять років, за законодавством Болгарії та Словаччини – шість років, за законодавством Албанії – вісім років.

Покарання у виді штрафу за примушування передбачене законодавством Білорусі, Бразилії, Греції, Грузії, Данії, Іспанії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Північної Македонії, Португалії, Сербії, Таджикистану, Туреччини, Фінляндії, Чехії, Швейцарії та Швеції. Покарання у виді громадських робіт передбачене законодавством Білорусі і Таджикистану, у виді виправних робіт – законодавством Білорусі та Грузії, у виді каторжних робіт – законодавством Республіки Корея, у виді арешту – законодавством Білорусі та Литви, у виді обмеження волі – законодавством Білорусі, Литви і Таджикистану.

За кваліфіковані види примушування законодавство зарубіжних держав передбачає такі максимальні строки позбавлення волі: 18 місяців – КК Грузії, 3 роки – кримінальні кодекси Колумбії та Нідерландів, 4 роки – кримінальні кодекси Болівії і Данії, 5 років – кримінальні кодекси Австрії, Італії, Німеччини, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сербії, 6 років – кримінальні кодекси Норвегії та Швеції, 7 років – КК Румунії, 10 років – кримінальні кодекси Аргентини і Федерації Боснії та Герцеговини, 12 років – КК Чорногорії, 15 років – КК Болгарії, 16 років – КК Чехії. Кримінальне законодавство Албанії і Словаччини передбачає за цей злочин максимальне покарання у виді довічного позбавлення волі. Крім того, в якості альтернативного позбавленню волі покарання за кваліфіковані види

примушування КК Грузії передбачає виправні роботи, а КК Нідерландів – штраф.

Законодавці ряду держав (зокрема, Литви, Нідерландів, Північної Македонії, Словенії, Хорватії) у відповідній статті кримінального закону визначають цей злочин як злочин приватного обвинувачення. При цьому варто зауважити, що окремі законодавці з цього приводу роблять деякі застереження. Так, в ч. 4 ст. 154 КК Португалії вказано, що кримінальне переслідування залежить від скарги потерпілого у разі, якщо примушування вчинене щодо одного з подружжя чи іншої особи, з якою винний спільно проживає однією сім'єю, а також стосовно дітей чи батьків, усиновителів або усиновлених. В ч. 2 ст. 138 КК Хорватії, навпаки, зазначено, що кримінальне переслідування, за загальним правилом, залежить від скарги потерпілого, окрім випадків, коли розглядуване діяння було вчинене з ненависті щодо дитини, інваліда або члена сім'ї.

Окремі законодавці роблять й інші застереження з приводу відповідальності за примушування. Так, в ч. 2 § 105 КК Австрії вказано, що розглядуване діяння не є протиправним, якщо застосування сили чи погрози як засобів для досягнення поставленої цілі не суперечить добропристойності. В ч. 2 § 240 КК Німеччини зазначено, що діяння визнається протиправним у разі, якщо застосована сила або погроза заподіяння відчутного зла для досягнення наміченої мети є аморальними діями. В ст. 146 КК Бразилії підкреслюється, що положення цієї статті не стосуються випадків медичного або хірургічного втручання без згоди пацієнта або його законного представника, якщо це виправдане реальною небезпекою для життя, а також у разі, якщо примус застосовується для запобігання самогубству. В ч. 3 ст. 154 КК Португалії також зазначено, що примус не є карним, якщо він спрямований на запобігання самогубству або на припинення протиправного посягання.

На відміну від проаналізованого законодавства зарубіжних держав, вітчизняний кримінальний закон не містить загального складу примушування. Утім, кримінально караними в ньому визнані численні різновиди вказаного посягання. Так, у ч. 2 ст. 134 КК України встановлено відповідальність за примушування до абортів, у ч. 4 ст. 134 – за примушування до стерилізації, у ст. 151-2 – за примушування до шлюбу, у ст. 154 – за примушування до вступу в статевий зв'язок, у ст. 174 – за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку, у ч. 2 ст. 180 – за примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду, у ст. 280 – за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків, у ст. 300 – за примушування до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, у ст. 301 – за примушування до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, у ст. 303 – за примушування особи до зайняття проституцією, у ст. 355 – за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, у ст. 373 – за примушування давати показання, у ст. 386 – за примушування свідка, потерпілого, експерта до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку, у ст. 404 – за примушування начальника, а також іншої особи, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, до порушення службових обов'язків. При цьому лише примушування до шлюбу визнане законодавцем злочином проти волі, честі та гідності особи, інші ж діяння розосереджені у різних розділах КК України.

Крім того, необхідно зауважити, що в КК України передбачено низку складів злочинів, в яких примушування (примус, примушення) розглядається в якості способу вчинення злочину (ст. 120, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ст. 149, ст. 157, ст. 173), мети вчинення злочину (ч. 2 ст. 122, ст. 127, ст. 266) та діяння у складеному злочині (ч. 3 ст. 342).

Дослідники, котрі аналізували спеціальні види примушування, відповідальність за які встановлена вітчизняним кримінальним законом, здебільшого не піддавали сумніву обґрунтованість їх включення до тих чи інших розділів Особливої частини КК України. Так, наприклад, М.Г. Арманов та А.М. Соловійова, котрі на дисертаційному рівні досліджували питання кримінальної відповідальності за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355), не сумнівалися у правильності віднесення вказаного діяння до кола злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, висловлюючись тільки за уточнення назви відповідного розділу Особливої частини КК України [2, с. 8–9; 3, с. 5, 7; 4, с. 22–26]. В.М. Парасюк та Н.М. Парасюк вважають за можливе розмістити статтю про відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань серед злочинів проти правосуддя [5, с. 288]. З точки зору М.Г. Арманова, основним безпосереднім об'єктом діяння, передбаченого ст. 355 КК України, є порядок розв'язання майнових та немайнових спорів [2, с. 4, 9]. На думку А.М. Соловійової, ним є встановлений порядок реалізації права суб'єкта на судовий захист порушеного цивільного права, що виникло на підставі реального об'єктивно існуючого цивільно-правового зобов'язання [3, с. 5, 7; 4, с. 26]. На переконання І.Б. Газдайки-Василишин, основним безпосереднім об'єктом цього діяння є встановлений порядок виконання цивільно-правових зобов'язань, тоді як додатковими об'єктами виступають психічна чи тілесна недоторканність, воля, здоров'я людини, право власності (залежно від конкретного способу, яким вчиняється примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань) [6, с. 185, 186]. Разом з тим наведені висновки авторів цих рядків не видаються переконливими. На наше переконання, має рацію М.І. Хавронюк, який підкреслює, що від примушування страждає передовсім людина, її воля, яку винний намагається зламати шляхом застосування фізичного насильства, погрози чи в інший спосіб [7, с. 465; 8, с. 687]. Такою ж є позиція більшості зарубіжних законодавців, котрі відповідне діяння розмістили в главі (розділі) кримінального закону, в якому сконцентровані злочини проти свободи особи, про що докладно йшлося вище. Крім того, до зазначеного висновку спонукає й семантичне значення слова «примушування», котре позначає дію за значенням «примушувати» і яке, своєю чергою, тлумачиться так: «Вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання. // Спрямувати свої зусилля на виконання чого-небудь незалежно від бажання. // Домагатися чого-небудь, застосовуючи силу» [9, с. 1124].

Конституція України проголошує, що «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не заборонено законом» (ст. 19). У розглядуваному контексті підкреслимо, що суспільну небезпеку становлять не тільки вказані вище випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкоджання особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення. Г.К. Костров ще у 1976 р. підкреслював, що факт примушування, якщо він не охоплюється спеціальним складом, є карним лише остільки, оскільки карним є той спосіб, до якого вдався винний. Однак кваліфікація подібних дій за статтями про кримінально карану погрозу або про фактично застосоване фізичне насильство залишає неврахованою мету примушування, яка додає більшої суспільної небезпеки діянню в цілому [10, с. 22; див. також: 11, с. 196–197]. З цього, очевидно, й виходили законодавці зарубіжних держав, котрі обґрунтовано, на нашу думку, виокремили загальний склад примушування.

Навряд чи можна вважати виправданим те, що законодавець віддав перевагу виокремленню низки спеціаль-

них видів примушування, не сконструювавши загального складу розглядуваного діяння. Більше того, зауважимо, що деякі науковці пропонують криміналізувати й інші види примушування. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб вважає за доцільне криміналізувати примушування жінки до вагітності [12]. До подібних пропозицій, на наш погляд, слід ставитись з обережністю, оскільки вони не вирішують проблему комплексно, а лише сприяють надмірній казуальності кримінального закону. Всі можливі різновиди суспільно небезпечного примушування навряд чи можливо передбачити в спеціальних кримінально-правових нормах. Натомість кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого. Видається, що виокремлення спеціальних складів, присвячених примушуванню особи до тієї чи іншої поведінки, доцільне лише в окремих випадках, там, де це дійсно виправдано.

Таким чином, виходячи із проаналізованого зарубіжного досвіду та наведених вище міркувань, вважаємо, що є всі підстави для виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування особи до вчинення чи невчинення певної дії. Завдяки цьому, по-перше, буде усунуто прогалину, пов'язану з відсутністю відповідальності за примушування як посягання на волю людини, а по-друге, вдасться знизити рівень казуальності кримінального закону. Зазначимо, що пропозиція доповнити КК України загальним складом «Примушування» у вітчизняній юридичній літературі висловлювалась і раніше [7, с. 465; 8, с. 687; 13, с. 5, 12, 15].

Здійснений аналіз засвідчує, що український законодавець по-різному визначає способи кримінально караних видів примушування. Так, наприклад, у ст. 174 КК України йдеться про примушування шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій; у ч. 2 ст. 180 – про примушування шляхом фізичного або психічного насильства; у ч. 1 ст. 280 – про примушування шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна працівника чи близьких йому осіб; у ст. 386 – про примушування шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна свідка, потерпілого, експерта чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. Водночас на увагу заслуговує підхід, що має місце у ст. 355 КК України: у ч. 1 цієї статті способами примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань визначені погроза насильством над потерпілим або його близькими родичами, пошкодженням чи знищенням їх майна, у ч. 2 – погроза вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, або поєднання з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або поєднання з пошкодженням чи знищенням майна, а у ч. 3 – поєднання з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я.

У розглядуваному контексті варто звернути увагу також на не зовсім вдале формулювання окремих із згаданих вище різновидів примушування, за які передбачено кримінальну відповідальність. Так, у ч. 2 ст. 134, ч. 4 ст. 134 та ч. 1 і 2 ст. 154 КК України встановлено відповідальність за примушування до тієї чи іншої поведінки (до абортів, стерилізації та до вступу в статевий зв'язок) *без добровільної згоди* потерпілої особи. Однак, на наш погляд, сама по собі вказівка на примушування особи априорі свідчить про відсутність її добровільної згоди, а тому зазначене уточнення є зайвим, оскільки не несе реального смислового навантаження. Вважаємо, що законодавцеві слід було визначитись з конкретними способами примушування (це стосується й ст.ст. 151-2, 300, 301, 404), що сприяло б точній кримінально-правовій оцінці розглядуваних посягань. Нині ж вказані норми далекі від досконалості. Приміром, має рацію О.О. Дудоров, який зазначає: «складно пояснити, чому примушування потерпілого до здійснення акту сексу-

ального характеру з іншою особою, яке супроводжувалось фізичним насильством, охоплюється ч. 1 ст. 154 та, відповідно, має каратись менш суворо, ніж примушування, яке супроводжувалось погрозою розголошення відомостей, що ганьблять особу чи її близьких родичів (ч. 3 ст. 154)» [14, с. 160].

Вище зазначалося, що у кримінальному законодавстві зарубіжних держав альтернативними способами примушування найчастіше визнаються фізичне і психічне насильство. Водночас суспільна небезпека психічного та фізичного насильства не є однаковою, а тому, на наш погляд, доцільно диференціювати кримінальну відповідальність за розглядуване діяння залежно від виду насильства, застосованого до потерпілої особи. Таким, нагадаємо, є підхід турецького законодавця, який за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність. Крім того, як зазначалося вище, аналогічний підхід на сьогодні має місце в ст. 355 КК України.

Погоджуємось з М.І. Хавронюком, на думку якого кваліфікуючими ознаками примушування могли б бути вчинення його повторно, за попередньою змовою групою осіб, службовою особою із використанням службового становища, щодо дитини, вагітної жінки чи особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного [7, с. 465]. Крім цього, на нашу думку, доцільно передбачити такі особливо кваліфікуючі ознаки як вчинення розглядуваного діяння організованою групою, а також спричинення ним тяжких наслідків.

При конструюванні санкцій статті про відповідальність за розглядуване діяння, на наш погляд, можна взяти за основу санкції ст. 355 КК України.

Таким чином, відповідна стаття, на наш погляд, може мати такий вигляд:

Стаття 151-3. Примушування

1. Примушування до вчинення або невчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства до потерпілої особи чи її близьких родичів, – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років.

2. Примушування до вчинення або невчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких родичів, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Примушування до вчинення чи невчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких родичів, або таке, що спричинило тяжкі наслідки, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років.

Водночас погоджуємось з М.І. Хавронюком, який, у разі виділення окремого складу злочину «Примушування», вважає за доцільне: 1) виключити з КК України ст. 356 «Самоправство»; 2) виключити з деяких статей Особливої частини КК України (зокрема, з ч. 1 ст. 120, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 173, ч. 3 ст. 342 та ін.) ознаки, які характеризують ті або інші злочини як вчинені із застосуванням примушування (примусу) до певних дій чи бездіяльності; 3) виключити з КК України окремі статті, які встановлюють відповідальність за спеціальні види примушування, або ж узгодити їх з новою статтею, як такою, що передбачатиме загальний склад злочину [7, с. 465–466].

Завдяки реалізації вказаних пропозицій, на наш погляд, вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / *Законодавство України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>
2. Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 17 с.
3. Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 18 с.
4. Соловійова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. 176 с.
5. Парасюк В.М., Парасюк Н.М. Забезпечення порядку виконання зобов'язань: проблемні аспекти єдності цивільно-правового та кримінально-правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 4. С. 285–299.
6. Газдайка-Василишин І.Б. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 184–199.
7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. 944 с.
8. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
10. Костров Г. Нужен общий состав об ответственности за принуждение. *Советская юстиция*. 1976. № 2. С. 22–23.
11. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 243 с.
12. Лизогуб Я.Г. Примушування до вагітності як діяння, що посягає на волю та гідність людини, під кутом зору доцільності його криміналізації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 33–42.
13. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
14. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2019. 288 с.